

Колєватов О.О.

*доцент, к.і.н., доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін
Чернігівського національного технологічного університету*

Україна, м. Чернігів

ПРИЧИНИ СТВОРЕННЯ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Історія військових поселень в Росії – одна з утаємничених, спірних та недостатньо вивчених сторінок політичного та соціально-економічного розвитку країни першої половини ХІХ ст. Останнім часом відбулась активізація вивчення історії військових поселень [1; 15-17], але на сьогоднішній час залишається практично не дослідженою проблема створення Слобідсько-Українських військових поселень у першій чверті ХІХ ст.

На початку ХІХ ст. висувалось немало проектів і припущень про деякі зміни існуючої системи комплектування російської армії. Слід зазначити, що реалізація одного із цих проектів розпочалася ще напередодні Вітчизняної війни 1812 р., коли уряд Олександра І намагався шляхом поселення регулярних військ у визначених місцях поєднати військову службу із заняттям сільським господарством. Але схема створення військових поселень у 1810-1812 рр. значною мірою відрізнялась від тієї, яка була прийнята і реалізована у післявоєнний період.

Якими ж були головні причини, котрі примусили імператора Олександра І звернутися до ідеї створення військових поселень в Російській імперії?

У першу чергу, думка про введення військових поселень виникла у зв'язку із труднощами комплектування постійно зростаючої армії. Тривалі війни початку ХІХ ст. і підтримка престижу Росії в Європі після перемоги у воєнних діях 1812-1814 рр. вимагали утримання значних збройних сил. Якщо наприкінці ХVІІІ ст. чисельність російської армії складала від 300 до 400 тис. чоловік [11, с. 112], то на початок Вітчизняної війни 1812 р. вона сягала вже 597 тис. солдатів і офіцерів, а в ході війни кількість збройних сил зросла до 709.603 осіб [3, с. 33]. Існуюча протягом більше століття система комплектування армії за рахунок обкладання податного населення рекрутською повинністю вже не могла забезпечити потреби армії в людських ресурсах.

Іншою причиною створення військових поселень була спроба вирішення фінансових проблем. Більше половини державного бюджету витрачалось на військові потреби. Тільки з 1805 по 1816 рр. витрати на сухопутну армію зросли в 4,35 рази (з 16,756 млн. руб. до 72,798 млн. руб.) [2, с. 149]. Війни підірвали народне господарство і загострили і без того тяжкий фінансовий стан країни. Уряд перекладав весь тягар війни на селян, збільшивши прямі та непрямі податки. Збільшення податків призводило до розорення селян і зростання недоїмок. 1816 р. недоїмки сягали 168 млн. руб.

Враховуючи ці причини, уряд Олександра I вирішив перевести частину військ на систему самокомплектування та самозабезпечення продовольством і фуражем, чим і було покладено початок створенню системи військових поселень. Питання про поселення військ вирішувався у вузькому колі осіб, куди крім імператора і О.А.Аракчеєва, входили ген.-л. О.П.Єрмолов, ген.-м. І.Й.Віт та статські радники І.Ф.Самбурський і О.І.Персидський. Про роботу спеціального комітету по організації військових поселень в джерелах немає достатніх відомостей, тому що офіційно такий комітет не створювався, оскільки уряд намагався розробляти план створення поселеної системи, не ознайомлюючи з цим питанням придворні кола та суспільство.

У 1816-1817 рр. настає вирішальний етап в історії військових поселень: починається масове поселення військ. Так, у травні 1816 р. почалось влаштування поселення на Охтенському пороховому заводі під Санкт-Петербургом, цього ж року було здійснено поселення однієї артилерійської роти, 1818 р. до неї приєдналась друга рота, а 1821 р. – третя [10, с. 523]. 5 серпня 1816 р. було видано височайший наказ про призначення другого батальйону гренадерського графа Аракчеєва полку 1-ї гренадерської дивізії для поселення у Висоцькій волості Новгородської губернії [4, с. 398].

1817 р. почалася організація військових поселень в Україні. Було вирішено поселити кавалерію в Слобідсько-Українській, Херсонській і Катеринославській губерніях. У цьому регіоні досить добре було розвинуте хліборобство і тваринництво, торгівля і промисли. Всі території, які увійшли до складу Слобідсько-Українських військових поселень, знаходилися в помірній

кліматичній зоні. Тепле літо, порівняно м'яка зима, родючі ґрунти дозволяли одержувати високі і стабільні врожаї, що було важливим для продовольства кавалерійських частин. Тут спостерігалась історично сформована спадковість у користуванні землею, відносно високий рівень хліборобства і тваринництва. В округах кавалерії переважали чорноземи, мало було черезсмужних поміщицьких володінь. Проте, значним недоліком даного регіону було слабе забезпечення лісом для будівництва, потреби в якому в подальшому задовольнялися доставкою з інших місць.

При підборі районів для влаштування Слобідсько-Українських військових поселень, безперечно, не останню роль відігравали стратегічні аспекти. Райони поселення кавалерійських частин мали стати ніби другою лінією оборони, що було важливо під час конфліктів на південних кордонах Російської імперії. Наявність поселень у вказаному районі дозволяла також забезпечити базу для проведення воєнних операцій на південному напрямку: в разі початку воєнних дій вони ставали оперативним резервом для діючих військ. Крім того, поселення певною мірою служили і продовольчою базою для армії під час війни.

Першими в Україні переводились на положення військових поселенців жителі тринадцяти селищ Слобідсько-Української губернії. 6 квітня 1817 р. було видано наказ імператора Олександра I Слобідсько-Українському громадянському губернаторові В.Г.Муратову про переведення деяких державних селищ губернії у військові поселення кавалерії [5, с. 179-180]. Кожний полк територіально і адміністративно складав округ військового поселення, який виключався з громадянського відомства і передавався у військове управління з усіма його корінними жителями. Волосні правління і сільське керівництво скасовувались, а вся влада в окрузі передавалася до рук військовопоселеного командування [9, с. 63].

Майно селян переписувалось. Так, до складу Слобідсько-Українських військових поселень поступило: 2708 коней, 12.670 волів, 18.363 корови, 61.220 овець, 21.065 свиней, 127.819 різної птиці, 2420 садів, 11.044 бджолиних колод, 199 водяних і вітряних млинів, 3 заводи та ін. Також треба відмітити, що жителями цих селищ було посіяно 23.133 четв. хліба. Все це давало можливість в

подальшому поселеним округам досить швидко перейти на самозабезпечення продовольством і фуражем. Всього до складу військового поселення було переведено 36.636 державних селян обох статей.

15 серпня 1817 р. імператором були надані грамоти кавалерійським полкам 3-ї уланської дивізії: Борисоглібському полку – на поселення в Зміївському повіті в селищах: Андріївці, Мохначі, Шелудьківці, Гиніївці, Гнилушках, Малинових і Гракових хуторах (за виключенням хуторів, що належали Андріївці і відходили до округу поселення Серпухівського уланського полку), де мешкало 5730 ревільських душ; Серпухівському полку – в Зміївському повіті в селищах та хуторах: Балаклеї, Непогорілому, Балаклеїці, Зубовому Яру, Печеніги, Базаліївці, Великі Кринки, Байбаки, Малі Кринки, Мисюрине, Челомбитівці, Олейникові та частині слободи Андріївки, в яких мешкало 5685 ревільських душ; Таганрозькому полку – у Вовчанському повіті в селищах: Базаліївці, Печенігах, Кицівці з хуторами, де мешкало 5750 ревільських душ [12, арк. 83-88]. Через декілька місяців, 19 грудня 1817 р., було видано наказ про поселення Чугуївського уланського полку. Всього в селищах, які відводились для поселення полку, мешкало 5726 ревільських душ.

Командиром 3-ї поселеної уланської дивізії (18 вересня 1818 р. перейменована у 2-у уланську) було призначено польського шляхтича ген.-л. Г.І.Лисаневича. Штаб-квартира 2-ї уланської дивізії розташовувалась у м. Чугуєві.

Військові поселення, у відповідності з наказом від 23 серпня 1818 р., засновувались в „економічних волостях”, тобто там, де не було поміщицького землеволодіння. В наказі відзначалося, що „волості, які ввійшли вже до складу округів військових поселень, на підставі особливих Наших указів, позбавлені від платежу казенних податей і від виконання рекрутської та всіх інших земських повинностей; в обов’язок їм „вменено” тільки комплектування тих полків, що в них оселені, здатними до служби людьми і сприяння у влаштуванні їхнього поселення” [6, с. 548].

2 листопада 1821 р. було прийнято рішення про влаштування в Слобідсько-Українській губернії поселених округів 2-ї кірасирської дивізії. 9

січня 1824 р. для осілості полків цієї дивізії було призначено Ізюмський, Куп'янський і Старобільський повіти і наказано, щоб в кожному окрузі цієї дивізії було не менше 60 тис. дес. землі та 6 – 7 тис. ревільких душ [8, арк. 3]. 18 лютого 1825 р. було підписано наказ про поселення 2-ї кірасирської дивізії у Куп'янському, Ізюмському (Слобідсько-Українська губернія) і Старобільському (Воронезька губернія) повітах. Для зручності формування округів даної дивізії Старобільський повіт було передано до складу Слобідсько-Української губернії [7, арк. 2-3]. Волосні правління та сільське керівництво в селищах, які переходили до складу поселених округів, скасовувалися.

До складу військових поселень 2-ї кірасирської дивізії увійшло 20 слобід, 7 сіл та 71 хутір, де мешкало понад 62 тис. чоловік [14, арк. 5-5 зв.]. Перепис проводився навесні 1825 р. і про його результати було повідомлено командира поселених і резервних ескадронів 2-ї кірасирської дивізії ген.-м. О.П.Нікітіна. Для більш швидшого переведення поселених полків 2-ї кірасирської дивізії на самозабезпечення продовольством і фуражем, до складу військових поселень увійшли добре розвинуті у господарському відношенні селища. Так, до складу 2-ї кірасирської дивізії поступило: 3663 коней, 17.700 волів, понад 25 тис. корів, 48.543 вівці, 16.727 свиней, майже 100,5 тис. різної птиці, 5656 бджолиних колод, 387 водяних і вітряних млинів, 11 олійниць, 4 винокурні, 3 пивоварні та ін. Крім того, мешканцями цих селищ було посіяно 39,2 тис. четв. хліба.

До складу 2-ї кірасирської дивізії входили полки: Катеринославський, Глухівський, Астраханський і Псковський. Полкові штаби дислокувалися: в слободі Новотроїцька (Астраханський полк), в слободі Сватова Лучка (Катеринославський полк), в слободі Кремінна (Псковський полк) та в слободі Кабаньє (Глухівський полк). Штаб-квартира командира поселених і резервних ескадронів була розташована в слободі Кремінна [13, арк. 27]. Хоча Старобільський повіт було передано до складу Слобідсько-Української губернії, проте компактного поселення так і не вдалося організувати, оскільки округ Псковського кірасирського полку розташувався на відстані від 20 до 30 верст від інших кірасирських полків. Також слід відмітити, що найближча відстань від

поселених округів 2-ї кірасирської дивізії до округів 2-ї уланської дивізії складала 50 верст.

Для розміщення полків 2-ї кірасирської дивізії призначались території, які поступали в округи військового поселення з державного фонду. Але слід зазначити, що не всі землі були придатними для використання, зокрема біля 50 тис. дес. (майже 15 %) виявились непридатними для ведення сільського господарства. А якщо врахувати землі, які знаходилися під поселеннями та лісними угіддями, то площа непридатних земель становила понад 83 тис. дес. (25,2 %). Все це впливало на розміри земельних ділянок військових поселенців та на їх якість. Тому, хоча поселені округи 2-ї кірасирської дивізії і займали значні території, але поселенці мали невеликі ділянки землі для сільськогосподарського виробництва.

Наприкінці царювання імператора Олександра I військові поселення піхоти і кавалерії було розгорнуто або вони знаходилися в стадії формування у Катеринославській, Могильовській, Новгородській, Санкт-Петербурзькій, Слобідсько-Українській і Херсонській губерніях. Всього до складу поселених кавалерійських частин у 1825 р. входило 192 ескадрони, зокрема 60 поселених, 60 резервних і 72 діючих. З цього числа в Слобідсько-Українських поселеннях знаходилося 72 ескадрони.

Отже, вибір Слобідсько-Української губернії для створення військових поселень кавалерії був не випадковим. У цьому регіоні було розвинуте хліборобство, тваринництво і торгівля, а чорноземи, які переважали на цих територіях, дозволяли одержувати високі і стабільні врожаї, що виступало важливим фактором для забезпечення продовольством кавалерійських частин. Але вирішальним чинником у виборі цих місць для військових поселень була наявність фонду державних земель, тому уряду не довелося витратити значні кошти на придбання приватних земель для поселених округів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кандаурова Т.Н. Херсонские военные поселения 1817-1832 гг. (Административно-хозяйственная структура): Автореферат диссертации

- на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 1990. – 25 с.
2. Лапин В.В. Военные расходы в России в XIX в. // Проблемы социально-экономической истории России (к 100-летию со дня рождения Бориса Александровича Романова). – СПб.: Наука, 1991. – 302 с.
 3. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 20 – 40-х годах XIX века. – К.: Вища школа, 1979. – 150 с.
 4. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание первое. – Т. XXXIII. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 1078 с.
 5. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание первое. – Т. XXXIV. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 836 с.
 6. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание первое. – Т. XXXV. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 675 с.
 7. Російський державний військово-історичний архів, м. Москва (далі: РДВІА). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 5797. Об умножении поселенных войск 2-й кирасирской дивизии /март-октябрь 1826 г./ – 22 арк.
 8. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. - Спр. 925. О приобретении земель для округа военного поселения 2-й кирасирской дивизии /март 1826 г. – октябрь 1832 г./ – 511 арк.
 9. Сборник исторических материалов, извлеченных из архива Собственной е. и. в. канцелярии. – Вып. V. – СПб.: Типография И.Д.Сытина, 1892. – 336 с.
 10. Столетие военного министерства. 1802 – 1902. – Т. VII. – Ч. I. – Кн. IV. – Отд. III. – СПб.: Типография Военного министерства, 1902. – 682 с.
 11. Федоров В.А. Борьба крестьян России против военных поселений (1810-1818) // Вопросы истории. – 1952. – № 11. – С. 112-124.

12. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДІАК України). – Ф. 1314. – Оп. 1. – Спр. 3. Докладные записки по устройству военных поселений в 1817 г. – 217 арк.
13. ЦДІАК України. – Ф. 1351. – Оп. 2. – Спр. 2. – Материалы по размежеванию земель при формировании 1-х – 4-х округов военного поселения, состоящих в ведении 2-й кирасирской дивизии /июнь 1825 г. – июль 1826 г./ – 190 арк.
14. ЦДІАК України. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 42. Высочайший указ на имя Начальника 2-й уланской дивизии о поселении 2-й кирасирской дивизии /март – май 1825 г./ – 39 арк.
15. Цубенко В.Л. Історія Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії. 1817-1857 рр.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Одеса, 2003. – 24 с.
16. Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. – Чернигов: «Сіверянська думка», 2006. – 444 с.
17. Ячменихин К.М. Новгородские военные поселения в 1816-1831 гг. (Административно-хозяйственная структура): Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 1985. – 24 с.